

Theodor W. Adorno και Thomas Man, *Αλληλογραφία 1943-1955*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2009, σελ. 190

Η αλληλογραφία του Τόμας Μαν με τον Τεοντόρ Αντόρνο αποτελεί μια από τις πιο συναρπαστικές περιπτώσεις πνευματικής φιλίας και επικοινωνίας στην Ευρώπη του 20ού αιώνα. Μέσα στις συνθήκες της αναγκαστικής εξορίας στην Αμερική ο σημαντικότερος ίσως εκπρόσωπος της γερμανόφωνης πεζογραφίας του 20^{ού} αιώνα, κληρονόμος ταυτόχρονα της κλασικής φιλοσοφικής παράδοσης αλλά και εκφραστής μιας βαθιάς απογοήτευσης για τη βαρβαρότητα του ναζισμού, αρχίζει να συνομιλεί με το φιλόσοφο εκείνο που θα διεκδικήσει ταυτόχρονα να στοχαστεί τη σχέση ανάμεσα στο Λόγο του διαφωτισμού και τη βαναυσότητα αλλά και να δει τι μένει σήμερα από το κριτικό διαλεκτικό πνεύμα τόσο του γερμανικού ιδεαλισμού όσο και της μαρξιστικής σκέψης.

Πλευρά αυτής της πνευματικής συνομιλίας και μια πνευματική συνεργασία που σφράγισε ένα από τα σημαντικότερα πεζογραφήματα του 20ού αιώνα. Ο Τόμας Μαν θα απευθυνθεί στον Αντόρνο ως μουσικολόγο και ειδικό στη φιλοσοφία της μουσικής (και ειδικά του μου-

σικού μοντερνισμού), για να βοηθήσει στις σχετικές αναφορές στον *Δόκτορα Φάουστους*. Ο Αντόρνο θα προσφέρει τόσο τις σχετικές υποδείξεις και περιγραφές για τα κομμάτια του βασικού ήρωα του βιβλίου, του Αντριαν Λέβερκυν (πλασμένου ως προς τις μουσικές αναφορές στο πρότυπο του Αρνολντ Σένμπεργκ, του εισηγητή του δωδεκάφθογγου συστήματος) όσο και αναλύσεις κλασικών κομματιών όπως της arietta από τη *Σονάτα για πιάνο*, αρ. 32, έργο 111, του Μπετόβεν.

Ο Αντόρνο εκφράζει έναν βαθύ κριτικό θαυμασμό για τον Μαν, θεωρώντας ότι εκπροσωπεί ό,τι καλύτερο έχει να προσφέρει η γερμανική παράδοση. Όπως γράφει και σε μια από τις επιστολές: «Όταν μου δόθηκε η ευκαιρία, εδώ στην απομακρυσμένη δυτική ακτή, να σας συναντήσω, είχα την αίσθηση ότι για πρώτη και μοναδική φορά συναντώ αυτούσια εκείνη τη γερμανική παράδοση στην οποία οφείλω τα πάντα: ακόμη και τη δύναμη να αντισταθώ στην παράδοση» (σ. 26). Από τη μεριά του ο Μαν βρίσκει στον Αντόρνο τον ιδανικό συνομιλητή για να μπορέσει να συζητήσει τις καινοτομίες

που χρησιμοποιεί στο γράψιμο του *Δόκτορος Φάουστους*, όπως για παράδειγμα την περιφημη *τεχνική του μοντάζ*.

Η επικοινωνία και ο αμοιβαίος σχολιασμός κειμένων δεν περιορίστηκε στη συγγραφή του *Δόκτορος Φάουστους*. Ο Μαν θα διαβάσει και θα σχολιάσει τα *Minima Moralia* του Αντόρνο καθώς και τα μουσικολογικά του γραπτά (π.χ. τις αναλύσεις για τον Βάγκνερ), ενώ ο τελευταίος θα σχολιάσει το τελευταίο οpus magnus του Μαν, τις *Εξομολογήσεις του Φέλιξ Κρουλ*.

Σημαντικό μέρος της αλληλογραφίας καταλαμβάνει και ο τρόπος που οι δύο στοχαστές αναμετριοούνται με τη μεταπολεμική γερμανική πραγματικότητα, την οδυνηρή διαπίστωση του εκτεταμένου βαθμού συμμόρφωσης με το ναζισμό και αυτό που βιώνουν ως μια βαθύτερη ηθική και πνευματική κρίση στη Γερμανία της ανασυγκρότησης. Στον Αντόρνο αυτό εκφράζεται ως διαρκής δυσανεξία απέναντι στην πραγματικότητα που αντιμετωπίζει στη Γερμανία, και ιδίως στην πνευματική της σκηνή. Ο Μαν, από την άλλη, εκφράζει μια πραγματική απέχθεια που εξηγεί και την επιλογή του να μην επιστρέψει στη Γερμανία: «Στη Γερμανία δεν μπορούν να με τραβήξουν ούτε με δέκα άλογα. Το πνεύμα της χώρας μου είναι αηδιαστικό, το μείγμα μιζέριας και θράσους λόγω εξαιρετικών προοπτικών αποκρουστικό» (σ. 82). Δεν λείπουν όμως και τα σχόλια και για τον αποκρουστικό αντικομμουνισμό της Αμερικής του μακαρθισμού (όταν ακόμη και ο Τόμας Μαν θα κατηγορηθεί για κομμουνιστής!).

Αυτό το αίσθημα μιας βαθύτερης απογοήτευσης για την πορεία της μεταπολεμικής ψυχροπολεμικής Ευρώπης κυριαρχεί σε πολλές επιστολές, ως διπλή απογοήτευση τόσο από την καπιταλιστική Δυτική Ευρώπη όσο και από την αυταγμία της σταλινικής εκδοχής σοσιαλισμού να δώσει προοπτική χειραφέτησης. «Είναι δυνατός ο κομμουνισμός χωρίς δεσποτεία;» (σ. 144) αναρωτιέται ο Μαν και αμέσως μετά στηλιτεύει την «όψιμη αστική τρομοκρατία» (σ. 144). Αντιστοίχως, ο Αντόρνο εκφράζει την απογοήτευσή του για πλευρές της σκέψης του Μαρξ και του τρόπου που «έλυσε την ένταση μεταξύ του ουτοπικού και του θετικιστικού στοιχείου υπέρ του δεύτερου» (σ. 148), έστω κι αν βλέπει ως στοιχείο αισιοδοξίας το ενδιαφέρον νέων ερευνητών για κριτικές θεωρητικές προσεγγίσεις.

Κατά μία παράξενη σύμπτωση, ενώ ο Μαν και ο Αντόρνο θα συναντηθούν στην Αμερική, δεν θα μπορέσουν ποτέ να συναντηθούν από κοντά στη μεταπολεμική Ευρώπη. Γεγονός που δείχνει ότι αυτή η αναζήτηση του συνδυασμού ανάμεσα στη χειραφέτηση και την ουσιαστική πνευματικότητα, αυτή η προσπάθεια σύνθεσης ανάμεσα στην ιστορική κληρονομιά της μεταδιαφωτιστικής ευρωπαϊκής παραγωγής, τις πολλαπλές εκδοχές του μοντερνισμού και το αίτημα μιας υπέρβασης της καπιταλιστικής βαρβαρότητας παρέμεινε αναγκαστικά και θεμελιακά *ουτοπική* στην ψυχροπολεμική Ευρώπη, εξού και το ασύμπτωτο των διαδρομών του Αντόρνο και του Μαν.

Σε κάθε περίπτωση η αλληλογραφία του Αντόρνο και του Μαν αποτελεί ανα-

γκαίο –και συναρπαστικό– ανάγνωσμα για όποιον θέλει να προσεγγίσει όχι μόνο το έργο των δύο στοχαστών αλλά και συνολικά την πνευματική ιστορία του 20ού αιώνα.

Η *Αλληλογραφία* ευτύχησε τόσο στην εξαιρετικά προσεγμένη και κατατοπι-

στική πρωτότυπη έκδοση σε επιμέλεια Christoph Gödde και Thomas Sprecher, με το πλήθος σημειώσεων, όσο και στην πολύ καλή και σαφή ελληνική μετάφρασή της από τον Λευτέρη Αναγνώστου.

Παναγιώτης Σωτήρης

Δήμητρα Λαμπροπούλου, Οικοδόμοι, οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967, Βιβλιόραμα, σελ. 392

Ηδη κυκλοφορεί εδώ και καιρό το δεύτερο βιβλίο της Δήμητρας Λαμπροπούλου με τίτλο *Οικοδόμοι, οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*, από τις εκδόσεις Βιβλιόραμα. Πρόκειται για μια επεξεργασμένη εκδοχή της διδακτορικής διατριβής της που εκπόνησε στο Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Με αρκετή καθυστέρηση και περίπου στα μέσα της δεκαετίας του 1990, η ελληνική μαρξιστική ιστοριογραφία δέχεται το κριτικό κύμα των νέων επεξεργασιών πάνω σε μεθοδολογικά εργαλεία, αντιλήψεις και θεωρίες για την ιστορία που από καιρό είχαν επικρατήσει στην Ευρώπη και την Αμερική προκαλώντας τεράστιο σεισμό. Το έργο της Δήμητρας Λαμπροπούλου συγκαταλέγεται σε αυτό το νεωτερικό εγχείρημα δοκιμής/σύνθεσης από την πλευρά της νέας ιστοριογραφικής σχολής και βρίσκεται σε συνε-

χή διάλογο με πλειάδα ξένων έργων των οποίων τα εργαλεία προσπαθεί να χρησιμοποιήσει – υπόθεση διόλου εύκολη. Η ουσιαστική εμβάθυνση και εξοικειώσή της όμως τής επιτρέπει την παρουσίασή τους και τον ταυτόχρονο υποδειγματικό χειρισμό/προσαρμογή τους πάνω στο δικό της αντικείμενο, δημιουργώντας για τα ελληνικά δεδομένα πράγματι νέα ιστοριογραφικά παραδείγματα. Καταρχήν, από καθαρά μεθοδολογική πλευρά χρησιμοποιεί εργαλεία της κοινωνικής ιστορίας, της ιστορικής ανθρωπολογίας, της ιστοριογραφίας του φύλου, της πολιτισμικής ιστορίας και κυρίως της προφορικής ιστορίας. Με αρκετή σαφήνεια η ίδια περιγράφει τον μεθοδολογικό της συνθετικό στόχο: δεν είναι μόνο «ο τρόπος παραγωγής» αλλά και πώς «αυτός ο τρόπος παραγωγής γίνεται πραγματικότητα, πώς βιώνεται από τους εργατές, τι είδους τροποποιήσεις, προσαρμογές περιέρχονται στην εμπειρία αυτή». Έτσι,